

Hoofstuk 2

Die bronne van die Nuwe Testament

Daar bestaan vandag nie meer een enkele oorspronklike manuskrip van enige boek van die Griekse Nuwe Testament nie. Almal is verlore. Wat vandag beskikbaar is, is bloot kopieë van die oorspronklike, dus bronne waaruit die oorspronklike teks gerekonstrueer moet word.

Wat is hierdie bronne? Daarop kan 'n kort antwoord gegee word: alles wat die Nuwe Testament in die een of ander handgeskrewe vorm bevat. Dit sluit in: direkte kopieë van die Nuwe Testament in geheel of van individuele boeke in geheel, boeke waarin dele van die Nuwe Testament in handgeskrewe vorm voorkom, vertalings van die Nuwe Testament en aanhalings uit die Nuwe Testament - dus enige handgeskrewe bron wat die Nuwe Testament in geheel of gedeeltelik in enige taal bevat.

Die bronne wat bekend is, word ter wille van die sistematiese bestudering daarvan in drie hoofgroepe, waarvan elk nog weer onderafdelings het, verdeel: Die eerste groep is die *manuskripte*, wat die Nuwe Testament in *Grieks* bevat en dus direkte kopieë van die oorspronklike is. Dit is materiaal wat bedoel is om die teks van die Griekse Nuwe Testament getrou oor te lewer en te bewaar. Die tweede groep is die ou *vertalings* van die Nuwe Testament, wat in der waarheid ook kopieë van die Nuwe Testament is, maar wat die Nuwe Testament in 'n ander taal bevat. Die primêre doel van vertalings was dus nie die bewaring van die Griekse Nuwe Testament nie, maar die beskikbaarstelling van die Nuwe Testament in ander tale. Elke vertaling het gevolglik sy eie geskiedenis en weer sy eie manuskripte, dit is, kopieë van die oorspronklike vertaling, waarin bedoel is om die teks van die betrokke vertaling getrou weer te gee en waarin die teks van die Griekse Nuwe Testament dus indirek oorgelewer word. Die derde groep is die *patristiese sitate*, dit is aanhalings uit en sinspelinge op die Nuwe Testament. Laasgenoemde groep bestaan dus uit materiaal wat op geen wyse bedoel om die Nuwe Testament oor te lewer nie, maar waarin die Nuwe Testament tog op 'n indirekte en toevallige wyse oorgelewer word.

Literatuur: Aland & Aland 1982; Greenlee 1964; Metzger 1968b; Souter 1960; Vaganey 1937.

1. MANUSKRIPTE

Die manuskripte van die Griekse Nuwe Testament word op grond van bepaalde

formele eienskappe in vier groepe verdeel. Die eerste groep is die *papiri*, wat alle manuskripte wat op papiirus geskryf is, insluit. Onder die manuskripte wat nie op papiirus geskryf is nie, word 'n driedeling gemaak, naamlik tussen unsiale, minuskels en leksionaria. *Unsiële* is perkament- of papiermanuskripte wat in unsiële- of majuskelskrif geskryf is, terwyl *minuskels* perkament- of papiermanuskripte is wat in kursief- of minuskelskrif geskryf is. Beide unsiële- en minuskelmanuskripte sluit slegs manuskripte in wat 'n deurlopende teks het. Die laaste groep manuskripte word van die ander onderskei op grond van hul inhoud. Dit is die *leksionaria* of *liturgiese leesboeke*, wat die Nuwe Testament nie in geheel nie, maar slegs dié perikope wat vir gebruik in die erediens uitgesoek is, bevat. Hierdie manuskripte kan in unsiële of minuskels geskryf wees en kom ook op perkament of papier voor.

Hierdie groepe manuskripte word van mekaar onderskei deur verskillende simbole te gebruik waarvolgens elke groep aangedui word. *Papiri* word aangedui deur 'n kleinletter *p*, 'n hoofletter *P* of 'n Gotiese *p* met 'n bepaalde nommer in boskrif (bv *P*⁷⁵ of *p*³). *Unsiële* word op drie wyses aangedui, naamlik deur 'n nommer wat met 'n 0 begin (byvoorbeeld 02 of 0245), 'n hoofletter van die Romeinse, Griekse en in een geval Hebreeuse alfabet (byvoorbeeld B, C, D, J en **X**), of 'n naam, genoem na die ontdekker, plek van ontdekking, plek van bewaring of ander kenmerkende eienskap van die betrokke manuskrip, byvoorbeeld *Kodeks Bezae* (ontdekker), *Kodeks Sinaiticus* (plek van ontdekking) en *Kodeks Vaticanus* (plek van bewaring). *Minuskels* word bloot deur 'n getal aangedui (byvoorbeeld 33 of 1739). *Leksionaria* word aangedui deur gebruik te maak van 'n kleinletter *l* (soms kursief) of die afkorting *lect* met die nommer van die leksionarion (soms in boskrif) byvoorbeeld 1728, 1728 of *lect*⁷²⁸. Daar word geen onderskeid getref tussen leksionaria in unsiëleskrif en leksionaria in minuskelskrif nie.

Hierdie noteringsstelsel van die manuskripte is teen die einde van die 19de en begin van die 20ste eeu deur die Duitse tekskritici Casper Rene Gregory en Ernst von Dobschütz gestandaardiseer. Tot op daardie stadium was daar geen uniforme noteringsstelsel nie, met die gevolg dat die manuskripte óf by wyse van hul name (dié wat name gehad het) óf by wyse van die verwysingsnommers in die biblioteke en museums waar hulle bewaar is, óf by wyse van 'n eie stelsel van elkeen wat na hulle verwys het, noteer is. Die standaardisering deur veral Gregory was baie noodsaaklik en het welkome orde in die chaos gebring. Hierdie stelsel word sedert Gregory se werk oral as die standaardstelsel gebruik en vandag het die *Institut für neutestamentliche Textforschung* in Münster, Wes-Duitsland, die selfopgelegde plig om aan alle nuwe manuskripte wat ontdek word, nommers toe te ken ten einde te verhoed dat chaos weer in die aanduiding en notering van manuskripte ontstaan.

Daar is vandag in totaal 5 465 manuskripte van die Griekse Nuwe Testament bekend. Daaronder is 93 papiri, 291 unsiaalmanuskripte, 2 807 minuskelmanuskripte en 2 274 leksionaria. (Die statistieke was in 1985 korrek.)

Die dateringsverspreiding van die manuskripte is interessant. Die oudste manuskrip van die Griekse Nuwe Testament, 'n klein papyrusfragment, P⁵², dateer uit die eerste gedeelte van die 2de eeu. Nog twee manuskripte, een papyrus en een unsiaal, dateer uit die 2de eeu. Beide is egter ook maar klein fragmente. In die 3de eeu lyk die prentjie ietwat beter. Hoewel ook fragmentaries, is daar altesaam 34 manuskripte, waarvan 31 papiri en 3 unsiale, uit hierdie eeu beskikbaar. Onder hulle tel die belangrikste manuskripte van die Nuwe Testament. Van die 4de eeu af raak die prentjie heelwat meer volledig. Uit die 4de eeu is daar 36 manuskripte (20 papiri en 16 unsiale) bekend; uit die 5de eeu 52 (8 papiri en 44 unsiale); en uit die 6de eeu 69 (9 papiri en 60 unsiale). Hieruit is dit duidelik dat die dokumente wat vandag die basis van die gerekonstrueerde teks van die Nuwe Testament vorm, dié uit die 3de en 4de eeu, byna twee eeue van die oorspronklike teks verwyder is (dit is, indien die vroeë datering van die boeke aanvaar word).

Wanneer na die inhoud van die manuskripte gekyk word, word dit duidelik dat baie min mense voor die uitvinding van die boekdrukkuns 'n volledige Nuwe Testament in hul hande gehad het. Onder al die manuskripte van die Griekse Nuwe Testament wat bekend is, is daar slegs 59 (ongeveer 2 persent!) wat die Nuwe Testament in geheel bevat. 149 bevat die hele Nuwe Testament buiten Openbaring; 282 is blote fragmente, terwyl die res bepaalde korpusse bevat: 1 942 bevat die Evangelies, 405 Handeling en die Algemene Briewe, 509 die Paulusbriewe (waarby ingesluit die Pastorale Briewe en Hebreërs) en 220 Openbaring. In totaal is daar dus 2 328 manuskripte van die Evangelies, 665 van Handeling en die Algemene Briewe, 779 van die Paulusbriewe en 287 van Openbaring.

Hoewel baie min van hierdie manuskripte in gepubliseerde vorm beskikbaar is - met die uitsondering van enkele is al die papiri, 'n paar van die heel belangrikste unsiale en slegs enkele minuskels gepubliseer - bestaan daar versamelings manuskripte op mikrofilm in enkele sentra in die wêreld. Die belangrikste is by die *Institut für neutestamentliche Textforschung* in Münster, Wes-Duitsland, waar ongeveer vyf en neëntig persent van alle manuskripte op mikrofilm vasgelê is. Daarnaas word 'n mikrofilmversameling van manuskripte ook in die *Library of Congress* in Washington DC, VSA, bewaar.

Literatuur: Aland & Aland 1982; KW Clark 1950; Gregory 1908; Metzger 1959; Von Dobschütz 1924; 1926; 1928; 1933.

1.1 Papiri

Onder die manuskripte van die Griekse Nuwe Testament neem die papiri altyd 'n spesiale plek in. Verreweg die meeste van die papiri is eers in die 20ste eeu ontdek en feitlik almal is in Egipte of die droë Sinaï-woestyn ontdek. Gewoonlik is papiri in groot groepe ontdek. Papiri wat die Nuwe Testament bevat, het dan maar 'n klein deel van die groepe gevorm. Van die bekendste papiri-versamelings wat ontdek is, is die *Nag Hammadi*- en die *Oxhyrynchus*-papiri. Daar was egter min werklik belangrike Nuwe-Testamentiese papiri onder hierdie groepe. Vir die teks van die Nuwe Testament is veral twee groepe papiri besonder belangrik, die *Chester Beatty*-papiri en die *Martin Bodmer*-papiri. Onder hierdie groepe papiri kom die oudste en bes bewaarde papiusmanuskripte van die Griekse Nuwe Testament voor.

(a) Die Chester Beatty-papiri

Die *Chester Beatty*-papiri het in 1930 aan die lig gekom, toe Sir Chester Beatty van Londen 'n aantal papiusmanuskripte van 'n Egiptiese handelaar gekoop het. Onder hierdie groep was die papiri wat vandag as P⁴⁵, P⁴⁶ en P⁴⁷ bekend staan. Op die stadium toe dit aan die lig gekom het, was dit die oudste manuskripte van die Griekse Nuwe Testament wat bekend was. P⁴⁵, wat die Evangelies en Handelingte bevat, dateer uit die vroeë 3de eeu; P⁴⁶, wat sommige van die Pauliniese Briewe en die Brief aan die Hebreërs bevat, dateer uit dieselfde tyd of dalk selfs vyftig jaar vroeër; terwyl P⁴⁷, wat Openbaring bevat, effens later uit die 3de eeu dateer. In hierdie versameling kon die wêreld dus vir die eerste keer werklik sien hoe die teks van die Nuwe Testament aan die einde van die 2de en begin van die 3de eeu gelyk het. Dit is merkwaardig dat feitlik die hele Nuwe Testament hierin oorgelewer is. Hoewel die manuskripte verweer is en talle bladsye daarvan deur die loop van die eeue weggeraak het, is dié dele wat beskikbaar is, redelik maklik leesbaar en in 'n betreklik goeie toestand.

(b) Die Martin Bodmer-papiri

Ongeveer 'n kwarteeu na die ontdekking van die Chester Beatty-papiri kom nog belangriker papiri aan die lig, deurdat Martin Bodmer van Geneve in die middel van die vyftigerjare 'n aantal nuutgevonde papiri bekom. Onder hierdie papiri was veral vier, wat die Nuwe Testament bevat het, belangrik: P⁶⁶ (ook genoem *Bodmer Papyrus II*), wat die Johannesevangelie bevat, dateer uit die einde van die 2de of begin van die 3de eeu. Dit is die oudste bekende eksemplaar van die Johannesevangelie wat meer as 'n blote fragment is. P⁷² (*Bodmer Papyrus VII-VIII*),

wat die Brief van Judas en die twee Petrusbriewe bevat, dateer uit die 3de eeu, en is weer die oudste bekende manuskrip van die Algemene Briewe. P⁷⁴ (*Bodmer Papyrus XVII*) bevat byna die hele Handelingse asook fragmente van die Algemene Briewe. Dit dateer uit die 6de of 7de eeu en verteenwoordig gevolglik een van die jongste papyrusmanuskripte van die Griekse Nuwe Testament. P⁷⁵ (*Bodmer Papyrus XIV-XV*) bevat die Derde en Vierde Evangelies. Hierdie manuskrip dateer waarskynlik uit die laat 2de eeu en is die oudste manuskrip van die Lukasevangelie bekend. Deur hierdie manuskripte kon die wêreld nog 'n beter beeld kry van die teks wat in die 2de eeu algemeen in gebruik was. Hoewel effens meer fragmentaries as die Chester Beatty-papiri, is ook hierdie manuskripte redelik maklik leesbaar en in 'n goeie toestand.

(c) P⁵²

Naas hierdie twee groepe manuskripte verdien nog een papyrusmanuskrip om genoem te word. Dit is P⁵², wat in 1935 deur Colin H Roberts in die papyrusversameling van die John Rylands Biblioteek, Manchester, Engeland, ontdek is. Dit is 'n baie klein fragment, wat maar ses verse van die Johannesevangelie, Jh 18: 31-34 op die *recto*- en Jh 18: 37-38 op die *verso*-kant, bevat. Wat hierdie manuskrip belangrik maak, is sy datering. Daar word aanvaar dat dit uit die eerste helfte van die 2de eeu dateer. Hierdie manuskrip is gevolglik die oudste kopie van die Nuwe Testament wat vandag bekend is.

Literatuur: K Aland 1957d; 1962/63; 1965; 1967a; 1967c; 1976a; Comfort 1984; Kilpatrick 1963b; Maldfeld & Metzger 1949; Petzer 1986; Treu 1976.

1.2 Unsiële

Omdat al die unsiële manuskripte op perkament geskryf is, is daar nie alleen heelwat meer van hulle bekend nie, maar is hulle tekste gewoonlik in 'n heelwat beter toestand as die papiri. Hoewel die oudste unsiële, wat uit die 3de eeu dateer, in 'n minder of meerdere mate verweer is, het baie manuskripte wat uit die 4de eeu en later dateer, baie goed bewaar gebly. Onder hierdie manuskripte tel van die heel mooiste manuskripte van die Nuwe Testament. In teenstelling met die papiri, wat gewoonlik in groepe ontdek is, het unsiële individueel aan die lig gekom. Hoofsaaklik omdat die unsiële die teks volledig of baie naby aan volledig bevat en nie so fragmentaries soos die papiri is nie, tel van die heel belangrikste manuskripte van die Griekse Nuwe Testament onder veral die vroeë unsiële uit die 4de of 5de eeu.

(a) Kodeks Sinaïticus

Die eerste sodanige manuskrip is die 4de-eeuse *Kodeks Sinaïticus* (X 01). Hierdie manuskrip is in die middel van die 19de eeu op merkwaardige wyse deur die groot Duitse tekskritikus Constantin von Tischendorf, wat sy lewe aan die ontdekking en beskikbaarstelling van manuskripte gewy het, ontdek. Hy vertel self die verhaal van die ontdekking en dit is die moeite werd om kortliks by hierdie merkwaardige storie stil te staan.

Terwyl Tischendorf in 1844 in die Ooste op reis was in 'n poging om Bybelse manuskripte te vind, het hy onder andere by die St Katarina-klooster op die berg Sinaï aangedoen. Tydens sy besoek aan die klooster het hy 'n aantal perkamentblaaie wat gereed was om vernietig te word, in 'n mandjie opgemerk. By nadere ondersoek het hy gemerk dat dit 'n vroeë unsiaalmanuskrip van die Bybel was en onmiddellik drie en veertig blaaie uit die mandjie gehaal. Hierdie blaaie, wat dele van die Septuaginta bevat, het hy saam met hom geneem en in 1846 gepubliseer. Hulle word tans in die Universiteitsbiblioteek in Leipzig, Oos-Duitsland, bewaar. Byna 'n dekade later, in 1853 het Tischendorf na die klooster teruggekeer met die hoop dat hy nog blaaie van die betrokke manuskrip te siene sou kry. Sy besoek was vrugteloos. In 1859 het hy egter weer teruggekeer. Sy besoek het aanvanklik weer vrugteloos blyk te wees, maar kort voordat hy sou vertrek, het 'n monnik van die klooster die res van die manuskrip, netjies toegedraai en in sy kas bewaar, aan hom gewys. Vir die res van die nag het hy die manuskrip bestudeer en gevind dat dit die hele Nuwe Testament sowel as buite-Bybelse geskrifte bevat. Hy het die waarde van die manuskrip vir die Nuwe-Testamentiese Tekskritiek oombliklik besef en sonder sukses probeer om die manuskrip te koop. Omdat ook die monnike die waarde van die manuskrip besef het, wou hulle selfs nie dat hy dit vir 'n tyd lank verwyder om te bestudeer nie. 'n Tydjie later, terwyl hy in Kaïro was, het hy egter die tak van die St Katarina-klooster in Kaïro besoek en hulle oortuig om die manuskrip te laat haal. Daar het hulle hom toegelaat om die manuskrip te ondersoek en hy kon die hele manuskrip transkribeer. Tischendorf was egter nog nie tevrede nie en het gevolglik 'n plan gemaak om die manuskrip self te bekom. Hy het naamlik die klooster oortuig om die manuskrip as geskenk aan die Tsaar van Rusland te gee. Nadat hulle toegestem het, is hy toegelaat om 'n faksimilee-uitgawe van die manuskrip (wat in 1862 tydens die vieringe van die duisendjarige bestaan van die Russiese Ryk verskyn het) voor te berei en sowel die uitgawe as die manuskrip is in ruil vir 'n groot som geld deur die klooster aan die Tsaar oorhandig. Na die Russiese rewolusie, vroeg in die 20ste eeu, is die manuskrip vir ongeveer £100 000 deur die Russiese owerheid aan die Britse Museum in London verkoop. Met die uitsondering van die 43 blaaie in Leipzig, is die res van die manuskrip tot

vandag toe in die Britse Museum.

Hoeveel van hierdie verhaal waar is, word vandag bevestig. Hoewel Tischendorf die verhaal self vertel het, word beweer dat hy oor bepaalde belangrike gebeure in die proses baie vaag is. Daarbenewens word beweer dat daar geen bevestiging vir die verhaal buite Tischendorf se weergawe is nie. Dit wek agterdog. Gevolglik is daar mense wat beweer dat Tischendorf die manuskrip in der waarheid uit die klooster gesteel het en die hele storie gefabriseer het om dit te regverdig. Veral die monnike in die St Katarina-klooster was ongelukkig omtrent die verloop van die verhaal.

Waarom was hierdie manuskrip so belangrik vir Tischendorf, en waarom is dit later so belangrik geag dat dit met 'n letter van die Hebreeuse alfabet genoteer is om dit van ander bekende manuskripte te onderskei? Die antwoorde op hierdie vrae lê in die ouderdom van die manuskrip. Synde 'n 4de-eeuse manuskrip was dit die oudste manuskrip met 'n deurlopende teks wat tot op daardie stadium (die middel van die 19de eeu) bekend was. Daarby het die bestudering van die teks van die manuskrip aan die lig gebring dat dit hoogs waarskynlik 'n besonder getroue en noukeurige kopie van die oorspronklike teks was. Dit was, om dit kortliks te stel, die beste manuskrip van die Griekse Nuwe Testament wat tot op daardie stadium in die 19de eeu bekend was.

Wat die manuskrip verder merkwaardig maak, is sy pragtige voorkoms. Die blaaie is effens groter as 'n moderne foliovel en die teks is in vier netjiese kolomme op elke bladsy aangebring. Die netjiese voorkoms van hierdie manuskrip het daartoe gelei dat beweer is dat dit (saam met *Kodeks Alexandrinus* en *Kodeks Vaticanus*) onder 'n groep van vyftig manuskripte, wat volgens die kerkhistorikus Eusebius spesiaal vir Keiser Konstantyn voorberei is, getel het. 'n Verdere merkwaardige eienskap van die manuskrip is dat dit deur die loop van die eeue aan die werk van 'n hele aantal korrektors onderworpe was.

(b) *Kodeks Alexandrinus*

'n Manuskrip wat ten opsigte van sy algemene voorkoms ewe merkwaardig as *Kodeks Sinaiticus* is, is *Kodeks Alexandrinus* (A 02). Die bestaan van hierdie manuskrip was reeds sedert die 17de eeu bekend toe die patriarg van Konstantinopel, Lucaris, dit aan Koning Karel I van Engeland geskenk het. Die manuskrip is ongeveer net so groot soos *Sinaiticus* en is in ewe netjiese kolomme (een per bladsy) geskryf. Dit is effens jonger as *Sinaiticus* en dateer uit die 5de eeu.

(c) Kodeks Vaticanus

Die unsiaalmanuskrip wat sedert laat in die 18de eeu allerweë as die mees betroubare manuskrip van die Griekse Nuwe Testament beskou word, is *Kodeks Vaticanus* (B 03). Hierdie manuskrip verskyn reeds sedert 1475 in die katalogi van die Vatikaan se biblioteek (waarna dit ook vernoem is). Aangesien die eerste katalogus in hierdie jaar verskyn het, kan met sekerheid aanvaar word dat die manuskrip lank voor hierdie datum reeds in die biblioteek was. Hoewel die waarde van hierdie manuskrip vroeg reeds besef is, kon dit nooit na behore ondersoek word nie, omdat die biblioteekpersoneel om die een of ander onverklaarbare rede vir 'n baie lang tyd geen sistematiese bestudering daarvan wou toelaat nie. Eers in 1889 het die eerste faksimilee-uitgawe daarvan verskyn. Hierdie probleem het tekskritici egter nie daarvan weerhou om die waarde van die manuskrip te besef nie, en sedert die twee Engelse tekskritici, Brooke Foss Westcott en Fenton John Anthony Hort, se monumentale uitgawe van die Griekse Nuwe Testament in 1881, wat hoofsaaklik op hierdie manuskrip (en *Kodeks Sinaiticus*) gebaseer was, word allerweë aanvaar dat *Kodeks Vaticanus* die belangrikste bekende unsiaalmanuskrip van die Griekse Nuwe Testament is. Die manuskrip self dateer uit die 4de eeu, maar na die ontdekking van die papiri, veral die Martin Bodmer-papiri, is bevind dat dit van 'n archetipe, wat baie ouer as die 4de eeu is, gekopieer is, omdat die teks baie nou met hierdie papiri van die 3de eeu ooreenkom. Soos die vorige twee unsiale is dit ook 'n baie netjiese manuskrip. Dit is min of meer so groot soos die twee bogenoemde manuskripte. Die teks word in drie kolomme op elke bladsy aangebied.

(d) Kodeks Efraimi Rescriptus

Kodeks Efraimi Rescriptus (C 04) is merkwaardig vanweë die feit dat dit 'n palimpses is. Die Nuwe Testament is in die 5de eeu in die manuskrip geskryf. Dit is egter gedurende die 6de eeu uitgevee en die preke van die Siriese kerkvader Efraim is daarin geskryf. Die onderskrif is laat in die vorige eeu reeds deur middel van chemiese prosesse weer duidelik gemaak, sodat die manuskrip reeds gelees en getranskribeer is.

(e) Kodeks Bezae Cantabrigienis

Kodeks Bezae Cantabrigienis (D 05) is om verskillende redes een van die mees merkwaardige manuskripte van die Nuwe Testament. Die manuskrip is deur Beza, Calvyn se opvolger in Geneve, ontdek en in 1581 aan die Universiteitsbiblioteek in Cambridge geskenk. Dit is 'n *diglot*, 'n tweetalige manuskrip, wat die Griekse teks

op die linkerbladsy en 'n Latynse vertaling daarvan op die regterbladsy bevat. Dit dateer uit die 5de eeu en die teks daarvan is om verskeie redes merkwaardig. In die eerste plek word die Griekse teks gekenmerk deur baie afwykinge van die meer betroubare tekste van *Kodekse Sinaiticus* en *Vaticanus*. Daar is veral baie frases en sinne bygevoeg. Verder is die teks nie, soos tradisioneel die gebruik was, in ewe lang reëls geskryf nie, maar het die skriptor verkies om dit in *kola* (frases) te orden. Dit is so gedoen dat die Latynse frase op die regterbladsy met die Griekse op die linkerbladsy ooreenkom. Dit is duidelik dat die skriptor na woordelike gelykheid tussen die twee tekste gestreef het. Ten slotte is daar tekens van definitiewe redaksionele arbeid in die teks. Veral in Handelingte blyk daar pogings te wees om anti-Judaïsme te bevorder.

(f) Enkele deftige manuskripte

Kodekse Petropolitanus Purpureus (N 022), *Sinopensis* (O 023), *Rossanensis* (Σ 042) en *Beratinus* (Φ 043) is vanweë hul voorkoms belangrik. Al vier is deftige of spesiale uitgawes van die Griekse Nuwe Testament en gevolglik baie mooi van voorkoms. Al vier dateer uit die 6de eeu. *Kodeks Petropolitanus Purpureus* is in silwer ink op pers vellyn geskryf. Die *nomina sacra* van die goddelike name is in goud geskryf om dit van die res van die teks te onderskei. *Kodeks Sinopensis* is met goue ink op pers vellyn geskryf. *Kodeks Rossanensis* is met silwer ink op dun, pers vellyn geskryf. Die eerste aantal reëls van elke Evangelie is in goud geskryf. Wat hierdie manuskrip verder belangrik maak, is die feit dat dit die eerste bekende manuskrip is waarin verifiers voorkom. *Kodeks Beratinus* is ewe-eens in silwer ink op pers vellyn geskryf.

(g) Kodeks Washingtonianus

Kodeks Washingtonianus of *Washingtonensis* (032 W) (so genoem omdat dit in die *Smithsonian Institute* in Washington DC, VSA, bewaar word) uit die 4de eeu, is om twee redes merkwaardig. Dit is in die eerste plek uit die skrif duidelik dat dit baie haastig gekopieer is en dat dit nie dwarsdeur deur dieselfde skriptor gekopieer is nie. Daarby is dit uit die teks in die manuskrip duidelik dat dit van verskillende archetipes in verskillende gebiede gekopieer is. Hierdie eienskappe van die manuskrip het tot verskillende verklarings gelei. Een daarvan is dat die manuskrip die gevolg is van die werk van iemand wat in die tye van vervolging van plek tot plek moes vlug en op elke plek slegs 'n deel van die Nuwe Testament kon kopieer. Die manuskrip, wat in 1906 deur CL Freer van Detroit, VSA, bekom is, word na aanleiding van sy koper ook soms *Kodeks Freerianus* genoem.

(h) Kodeks Koridethi

Kodeks Koridethi (Θ 037) is 'n 9de-eeuse manuskrip wat in 'n kerk in Koridethi, 'n dorp in die Kaukasiese gebergtes naby die Kaspiese see, ontdek is. Die manuskrip is tans in Tiffis, 'n stad in die Suid-Russiese Republiek, Georgië. Die manuskrip is betreklik slordig gekopieer deur 'n skriptor wat klaarblyklik Grieks nie goed geken het nie. Die handskrif verraai spore van kennis van Russies.

1.3 Minuskels

Omdat die minuskelmanuskripte almal baie laat (na die 9de eeu) dateer, is daar nie werklik minuskels wat die verbeelding van tekskritici aangryp soos sommige van die unsiale of papiri nie. Oor die algemeen verteenwoordig die minuskels ook die teks soos dit in die laat Middeleeue daar uitgesien het en is hulle om daardie rede nie van dieselfde waarde vir die rekonstruksie van die teks van die Nuwe Testament as sommige van die unsiale en papiri nie. Tog is enkele minuskels wel om die een of ander rede merkwaardig.

'n Merkwaardige groepie minuskels is die sogenaamde manuskripfamilies. Dit is groepies minuskels waarvan die teks so min verskille toon, dat dit duidelik is dat hulle direk van mekaar gekopieer is. Die manuskripte wat aan hierdie families behoort, word gewoonlik gesamentlik genoteer deur die simbool f met die nommer van die familie in boskryf (gewoonlik die nommer van die belangrikste of eerste manuskrip in die familie). Drie sulke families is reeds geïdentifiseer, f¹, f¹³ en f¹⁴²⁴.

In die begin van die 20ste eeu het Kirsopp Lake gemerk dat die tekste van manuskripte 1, 118, 131 en 209 baie nou met mekaar ooreenkom. Hy het dit gevolglik as 'n familie geklassifiseer en die groepie f¹ genoem, omdat *Kodeks I* die eerste lid van die familie was.

f¹³, of die *Ferrar*-groep, soos dit soms ook na aanleiding van die aanvanklike ontdekker daarvan bekend staan, is reeds laat in die vorige eeu ontdek, toe WH Ferrar van Dublin, Ierland, in 1868 gemerk het dat manuskripte 13, 69, 124 en 346 so nou aan mekaar verwant is dat hulle as 'n familie beskou kan word. In die 20ste eeu is ontdek dat meer manuskripte by hierdie groep hoort, met die gevolg dat die volgende manuskripte vandag aan hierdie familie verbind word: 13, 69, 124, 174, 230, 346, 543, 788, 826, 828, 983, 1689 en 1709.

f¹⁴²⁴ bestaan uit nie minder nie as sewe en twintig manuskripte: 7, 27, 71, 115, 160, 179, 185, 267, 349, 517, 659, 692, 827, 945, 954, 990, 1010, 1082, 1188, 1194, 1207, 1223, 1293, 1391, 1402, 1606, 1675, 2191 en moontlik ook die unsiaal M 021.

Buiten hierdie minuskelfamilies is die 10de-eeuse *Kodeks 33* merkwaardig, omdat dit waarskynlik 'n baie ou en betroubare unsiaalmanuskrip as archetipe

gehad het. Om hierdie rede staan hierdie manuskrip as die *Koningin van die Kursiewes* bekend. *Kodeks 69*, uit die 15de eeu (een van die lede van f¹³), is merkwaardig omdat dit deels op perkament en deels op papier geskryf is). *Kodeks 565*, uit die 9de of 10de eeu, is een van die weinige minuskels wat deftig geproduseer is. Dit is in goue ink op pers vellyn geskryf. *Kodeks 1071*, uit die 12de eeu, is een van slegs twaalf minuskels wat die sogenaamde *Jerusalem-kolofoon* bevat. Dit is 'n voetnoot aan die einde van die manuskrip waarin gesê word dat dit van ou manuskripte in Jerusalem gekopieer is.

1.4 Leksionaria

Leksionaria is manuskripte van die Griekse Nuwe Testament wat die teks nie deurlopend bevat nie, maar wat slegs bepaalde uitgesoekte perikope, wat tydens die erediens gelees moes word, bevat. Leksionaria word op twee gronde gekategoriseer. Na aanleiding van die doel waarvoor hulle saamgestel is, word onderskei tussen 'n *menologion* en 'n *sunaxarion*, terwyl daar na aanleiding van die inhoud tussen 'n *evangelistarion* en 'n *apostolikon* vir die Nuwe-Testamentiese leksionaria onderskei word.

Die *menologion* het 'n vasgestelde aantal leesstukke bevat en is voorberei om in die tydperk 1 September tot 31 Augustus van die daaropvolgende jaar gelees te word. Die *sunaxarion* is vir 'n ander doel saamgestel. Dit het naamlik leesstukkies bevat wat van Paasfees tot die volgende Paasfees gelees moet word. Omdat die datum van Paasfees elke jaar verskil, verskil die aantal leesstukkies in die sunaksaria wat vandag bekend is, na gelang van die jare waarvoor hulle saamgestel is. Sommige leksionaria het leesstukkies vir elke dag van die jaar bevat, terwyl ander weer leesstukkies vir slegs Saterdag en Sondag (en elke dag vir die tydperk tussen Paasfees en Pinkster) bevat het.

Na inhoud word onderskei tussen 'n *apostolikon*, wat perikope uit die Briewe bevat het, en 'n *evangelistarion*, wat perikope uit die Evangelies bevat het. 'n Bepaalde aantal perikope uit die Evangelies en die Briewe bevat en was dus gemengde leksionaria. Die vroegste leksionaria dateer uit die 6de eeu.

Die leksionaria is een van die mees agterweëgelate aspekte van die Nuwe-Testamentiese Tekskritiek en veral oor hul teks is relatief min bekend.

Literatuur: Branton 1934; Bray 1959; Buck 1959; Colwell 1969d; Colwell & Riddle 1933; Junack 1972; Logachev 1981; Metzger 1944; 1969; 1972b; Redus 1936; Tarelli 1942a; Wikgren 1963; Zuntz 1942a; 1942b.

2. VERTALINGS

Presies waar, wanneer en waarom die eerste vertaling van die Griekse Nuwe Testament gemaak is, is nie bekend nie. Omdat daar oor vertalings met enkele uitsonderings geen historiese beskrywings bestaan nie, moet die geskiedenis van die vertalings uit die beskikbare bronne en manuskripte van die vertalings gerekonstrueer word. Hiervolgens is dit duidelik dat die vroegste vertalings uit die laaste gedeelte van die 2de eeu dateer, toe die ou Siriese en Latynse vertalings die lig gesien het. In ongeveer dieselfde tyd, of moontlik 'n kort rukkie later, is in Egipte begin om die Nuwe Testament in Kopties te vertaal. Sedert die 4de eeu het vertalings in Goties, Georgies, Armeens en Ethiopies gevolg en later in die Middeleeue is die Nuwe Testament in Slawies, Arabies, Persies, Nubies, Frankies, oud-Hoogduits en Anglo-Saksies vertaal.

Omdat vertalings nie primêr bedoel was om die Griekse teks van die Nuwe Testament getrou oor te lewer nie, en dit daarom as indirekte bronne vir die teks van die Nuwe Testament beskou word, is daar 'n aantal faktore wat in ag geneem moet word wanneer met vertalings gewerk word.

Soos die Griekse Nuwe Testament, het geen oorspronklike kopie van enige van hierdie vertalings behoue gebly nie. Wat vandag beskikbaar is, is slegs manuskripte en in sommige gevalle sitate uit die betrokke vertaling. Soos in die geval van die Griekse Nuwe Testament, moet die vertaling se oorspronklike teks dus ook eers gerekonstrueer word voordat dit as bron vir die rekonstruksie van die teks van die Griekse Nuwe Testament gebruik kan word.

Vervolgens is dit ook noodsaaklik dat die aard en doel van die betrokke vertaling in aanmerking geneem moet word. 'n Letterlike vertaling, waarin gepoog word om die Griekse teks woordeliks weer te gee, sal uiteraard meer waarde hê as 'n parafrase, waarin die klem meer op betekenis as woordelike gelykheid val.

Hiermee saam moet ook die grondteks van die vertaling in berekening gebring word. Daar moet so noukeurig moontlik vasgestel word of die betrokke vertaling uit Grieks of dalk uit 'n ander taal gemaak is en indien moontlik moet die manuskrip(te) wat as grondteks gedien het, geïdentifiseer word.

Ten slotte is dit belangrik dat ook die strukturele verskille tussen tale in berekening gebring word wanneer vertalings as bronne vir die rekonstruksie van die teks gebruik word.

Literatuur: K Aland (ed) 1972; Klijn 1953/54; 1957; Metzger 1955/56; 1965; 1977; Moulton 1978; Voöbus 1954.

2.1 Latyn

Die tyd en omstandighede van die ontstaan van die Latynse vertaling van die Nuwe Testament is vandag duister. Daar bestaan geen verwysing daarna in patristiese en kerkhistoriese geskryfte nie en die vroeë geskiedenis van hierdie vertaling moet gerekonstrueer word deur die bestudering van die manuskripte waarin dit oorgelewer is en die aanhalings van die Latynse kerkvaders uit die Nuwe Testament. Uit die bestudering van hierdie bronne blyk dit dat daar in die 2de eeu (moontlik in Kartago, Noord-Afrika, of êrens in Italië) begin is om die Nuwe Testament in Latyn te vertaal.

In hierdie tyd het dit ontstaan wat vandag as die *Vetus Latina*, of die *oud-Latynse* vertaling (soms ongelukkig ook genoem die *Itala*) geword het. Binne 'n anderhalfeeu het die vertaling 'n aantal hersienings beleef sodat daar 'n geweldige diversiteit voorkom in die manuskripte waarin dit oorgelewer is. Hierdie diversiteit in die manuskripte van die *Vetus Latina* het uiteindelik daartoe gelei dat Pous Damasus in die 4de eeu aan Hieronymus opdrag gegee het om 'n gestandaardiseerde weergawe van die teks voor te berei. So het die *Vulgata* laat in die 4de eeu ontstaan en soos dit dikwels met die oorlewering van tekste gesteld is, het die standaardteks die vroeëre teks spoedig verdring, sodat daar vandag baie min manuskripte van die *Vetus Latina* bestaan, terwyl duisende - selfs meer as van die Griekse Nuwe Testament - van die *Vulgata* bekend is.

Die manuskripte van die *Vetus Latina* word gewoonlik individueel verwys, terwyl die *Vulgata* bloot as *Vulgata* (vg) verwys word. Die manuskripte van die *Vetus Latina* word gewoonlik aangedui deur 'n Romeinse of Griekse kleinletter (*a, g, π, β*) of 'n afkorting (*gig, gue*). Soms word dit deur die afkorting *it* voorafgegaan en word die letters in boskrif daarby aangebring (*it^a, it^{aur}*). Soms word met die simbool vl na al die oud-Latynse vertalings saam verwys.

Van die *Vetus Latina* bestaan daar nog geen volledige uitgawe nie. Vir die Evangelies word die uitgawes van *Jülicher, Matzkow & Aland*, wat die lesings van die manuskripte bevat, vandag as die belangrikste beskou. Daarnaas is daar die voortgaande projek van die *Vetus Latina Institut* in Beuron, Wes-Duitsland, waarin gepoog word om die teks van die *Vetus Latina* boek vir boek, na aanleiding van die rekonstruksie van die geskiedenis daarvan, weer te gee. Dit sluit gewoonlik die lesings in van al die beskikbare oud-Latynse manuskripte, sowel as die belangrikste manuskripte van die *Vulgata* en alle sitate uit die betrokke boek in die Latynse patristiese literatuur tot die 9de eeu. Die werk van die Instituut het 'n lang geskiedenis en dateer terug na die werk van Petrus Sabatier in die 18de eeu. Die werk het veral sedert die vroeë gedeelte van die 20ste eeu momentum gekry, sodat daar vandag by dié instituut beskikbaar is: alle oud-Latynse manuskripte op mik-

rofilm, sowel as elke enkele sitaat uit, verwysing na en sinspeling op die Latynse Bybel wat in patristiese geskrifte tot die 9de eeu voorkom. Elkeen van hierdie sitate is individueel op 'n kaartjie aangeteken en daar word bereken dat daar meer as 'n miljoen sulke kaartjies by dié instituut beskikbaar is. Die inligting word tans gekontroleer en verwerk en vind neerslag in twee reekse van die instituut, 'n reeks monografieë met die titel *Aus der Geschichte der lateinischen Bibel*, en 'n reeks tekste met 'n volledige kritiese apparaat, die *Vetus Latina*-reeks. Slegs enkele boeke van die Nuwe Testament (sommige van die Pauliniese en die Algemene Briewe) het tot dusver in laasgenoemde reeks verskyn.

Van die Vulgata is daar vandag ongeveer 8 000 manuskripte bekend. Onder die uitgawes van die Vulgata word die *Editio Sixtina* (1590), die *Editio Clementina* (1592), die uitgawe van *Wordsworth en White* (1889-1954) en die méer onlangse *Stuttgartse uitgawe* (1975) vandag as die belangrikste geag en gewoonlik in kritiese appaarte gesitêr. Die uitgawe van Wordsworth en White is voorsien van 'n uitgebreide kritiese apparaat en het vir 'n lang tyd as bron vir die lesings van die *Vetus Latina* gedien.

Literatuur: Bogaert 1988; AC Clark 1914; Fischer 1972; 1985; 1986; Frede 1964; 1976; Frede (ed) 1962-1971; 1975-1988; Gochee 1973; Jülicher 1914; Jülicher, Matzkow & Aland (eds) 1963; 1970; 1972; 1976; Metzger 1977; Stummer 1928; Thiele 1965a; 1972; Thiele (ed) 1956-69; Vogels 1923.

2.2 Siries

Soos in die geval van die Latynse vertaling is baie min oor die ontstaansgeskiedenis van die Siriese vertaling bekend. Uit die bronne wat beskikbaar is, is dit egter duidelik dat die geskiedenis van die Siriese vertaling in breë trekke dieselfde pad volg as die Latynse vertaling, deurdat daar ook tussen 'n *oud-Siriese (Vetus Syra)* en 'n gestandaardiseerde Siriese vertaling (*Peshitta*) onderskei word.

Die oudste getuïenis van die bestaan van 'n Siriese vertaling is die *Diatessaron*, wat deur die kerkvader Tatianus laat in die 2de eeu saamgestel is. Die *Diatessaron* was 'n harmonie van die Evangelies, dit wil sê, 'n geskrif waarin die Evangelies nie elk afsonderlik weergegee is nie, maar waarin die ooreenkomste en verskille in die Evangelies so met mekaar geharmonieer is, dat daar uiteindelik net een Evangelie is.

Hierdie geskrif was waarskynlik die oudste Siriese vertaling van die Evangelies. Daarnaas is vandag twee manuskripte van die oud-Siriese vertaling, wat effens later as die *Diatessaron* gedateer word, bekend, naamlik die *Curetoniaans-Siries* en die *Syrus Sinaiticus*. Gedurende die einde van die 4de of begin van die 5de

eeu word 'n standaarduitgawe van die Siriese vertaling gemaak. Dit staan as die *Peshitta* bekend en is waarskynlik deur *Rabulla*, die biskop van Edessa in daardie tyd, gemaak. Die *Peshitta* het egter nie dieselfde invloed en aanvaarding as die *Vulgata* in die Latynse kerke geniet nie, met die gevolg dat later nog twee hersienings verskyn, die *Harkleiaanse*, waarskynlik in 616 deur Thomas van Harkel gemaak, en *Philokseniese*, waarskynlik in 508 deur Polycarpus vir Philoxenus, die biskop van Maburg, gemaak. Oor die presiese geskiedenis en verhouding van hierdie twee Siriese vertalings bestaan daar onduidelikheid. Die manuskripte van die Harkleiaanse vertaling wat beskikbaar is, bevat 'n ekstensiewe lys korreksies in die kantlyne. Daar word bespiegel dat die teks van hierdie manuskripte in werklikheid dié van die Philokseniese vertaling is en dat die korreksies in die kantlyne die vertaler se veranderinge is. Omdat daar so min manuskripte van hierdie vertaling beskikbaar is, kan die probleem nie met sekerheid opgelos word nie. Buiten hierdie vertalings is ten slotte ook nog die *Palestyns-Siriese* vertaling noemenswaardig. Hierdie vertaling is van 'n onbekende oorsprong.

Die Siriese vertalings word op verskillende wyses verwys. Elk van die manuskripte of vertalings wat hierbo bespreek is, word gewoonlik individueel deur 'n afkorting verwys: *diat* vir die Diatessaron; *cur* of *c* vir die Curetoniaans-Siries; *sin* of *s* vir die Sinaities-Siries; *p* vir die Peshitta; *har* of *h* vir die Harkleiaans-Siries; *phil* of *ph* vir die Philoksenies-Siries; en *pal* vir die Palestyns-Siries. Soms word hierdie afkortings in boskrif by die afkortings *syr*, *sir* of *sy* gevoeg, byvoorbeeld *sir*^{pal}, *syr*^{har} of *sy*^p. Soms word die afkorting *syr*, *sir* of *sy* vir die geheel van die Siriese vertaling gebruik, wanneer daar ooreenstemming tussen die verskillende individuele Siriese vertalings is.

Literatuur: M Black 1972; Metzger 1969; 1977.

2.3 Kopties

Onder die interessantste vertalings van die Nuwe Testament is die Koptiese vertalings. Kopties is geen spreektaal nie, maar slegs 'n skryftaal waarin Egipties in die letters van die Griekse alfabet en enkele ander letters geskryf is, in plaas van die normale Egiptiese hiërogliewe. Dit verteenwoordig die laaste fase in die ontwikkeling van die Egiptiese skrif en kom in slegs sekere laat Egiptiese dokumente voor. Dit is waarskynlik in die 2de eeu of selfs die einde van die 1ste eeu ontwikkel.

Die Koptiese alfabet het uit een en dertig letters bestaan, naamlik die vier en twintig letters van die Griekse alfabet en sewe ander letters. Slegs hoofletters

(unsiale) is gebruik. Drie dialekte is geïdentifiseer: *Sahidies* is in die Suide (*Bo-Egipte*) gebruik. *Bohairies* is in die noorde (*Benede-Egipte*) gebruik. *Middel-Egipties*, wat in die sentrale deel van Egipte gebruik is, is eintlik 'n groep dialekte, waarvan *Faijumies*, *Agmimies* en *sub-Agmimies* die belangrikste is.

Van die ontstaansgeskiedenis van die Koptiese vertalings van die Nuwe Testament is daar ewe min bekend as van die geskiedenis van die Latynse en Siriese vertalings. Waarskynlik is vroeg in die 3de eeu of laat in die 2de eeu met die vertaling van die Nuwe Testament begin. Die vroegste vertaling was waarskynlik in Sahidies gemaak. In die 4de eeu het die Bohairiese en middel-Egiptiese vertalings gevolg. Anders as by die Latynse en Siriese vertalings word daar nie 'n onderskeid getref tussen 'n vroeë en gestandaardiseerde uitgawe van die Koptiese vertaling nie. Daar word egter wel onderskeid getref tussen die vertalings van die verskillende dialekte, sodat elke dialek gewoonlik selfstandig verwys word, nadat sy oorteks aan die hand van die manuskripte van die betrokke dialek gerekonstrueer is. Die vertalings in die verskillende dialekte word met verskillende simbole verwys: *sa* of *sah* vir die Sahidies; *bo* of *boh* vir die Bohairies; *ac* of *ach* vir die Agmimies; *ac*² of *ach*² vir die Sub-agmimies; *fay* of *mf* vir die Faijumies. Middel-Egipties word soms met die afkorting *mae* verwys. Soos die Latyn en Siries word ook hierdie verwysings soms as boskrif by die afkorting *cop* of *co* gevoeg, byvoorbeeld *cop*^{bo} of *co*^{ach}. Ook hier gebeur dit soms dat na die Koptiese tradisie as geheel verwys word. In so 'n geval word die afkorting *cop* of *co* gewoonlik gebruik.

Literatuur: Barnard 1968; Kasser 1980; Metzger 1977; Mink 1972.

2.4 Ander vertalings

Buiten die bogenoemde drie belangrike vertalings van die Nuwe Testament, wat veral vanweë hulle ouderdom van die ander onderskei word, is ook nog 'n aantal kleiner vertalings belangrik.

In ongeveer die 4de eeu is die Nuwe Testament in *Goties* vertaal, waarskynlik deur Ulfilas, die biskop van die Gote. Dit was 'n noukeurige vertaling en die vertaler moes vir die doel van die vertaling 'n alfabet ontwerp. So het die Gotiese alfabet sy beslag gekry.

Twee vertalings het in die daaropvolgende eeu gevolg. Die *Armeense vertaling* is waarskynlik vroeg in die 5de eeu deur Mesrop vir Patriarg Sahak gemaak. Dit is onseker of hierdie vertaling uit 'n Siriese of Griekse grondteks gemaak is. 'n Hersiening van die vertaling verskyn voor die 8ste eeu. Dit het uiteindelik die dominante Armeense vertaling geword.

In die middel van die 5de eeu kry die *Georgiese vertaling* sy beslag. Hierdie vertaling het waarskynlik die Armeense vertaling as grondteks gehad. Dit het verskillende hersienings beleef voordat 'n standaardvertaling uiteindelik laat in die Middeleeue verskyn het. Laasgenoemde vertaling is vandag steeds in gebruik.

Baie min is aangaande die *Ethiopiese vertaling* bekend. Omdat alle manuskripte van hierdie vertaling wat vandag bekend is, later as die 13de eeu dateer, kon selfs die ontstaanstyd van hierdie vertaling nog nie met sekerheid vasgestel word nie. Dit blyk egter dat dit êrens tussen die 4de en 7de eeu moes wees. Soos die Georgiese vertaling blyk dit dat hierdie vertaling nie uit Grieks nie, maar eerder uit Siries gemaak is.

Benewens die vertalings wat hierbo bespreek is, is daar nog enkele ander vertalings wat gedurende die Middeleeue die lig gesien het. Onder hulle is vertalings in *Oud-Slawies* (9de eeu), *Arabies* (ongeveer 7de eeu), *Nubies* (moontlik 6de eeu), *Persies* (moontlik 5de eeu), *Anglo-Saksies* (moontlik 10de eeu) en *Oud-Hoogduits* (moontlik 8ste of 9de eeu).

Literatuur: FL Griffith 1913; Hannick 1972; 1974; Hofmann 1972; Leloir 1972; Logachev 1981; Metzger 1963b; 1968d; 1977; Molitor 1972; Stutz 1972.

3. SITATE

Aanhalinge uit en verwysings na die Nuwe Testament in veral patristiese geskrifte, tel onder die mees talryke en interessantste bronne van die Nuwe Testament. Sitate staan gewoonlik bekend as die indirekte oorlewering van die teks, omdat die primêre doel van sulke aanhalinge nie was om die teks van die Nuwe Testament getrou te bewaar nie, maar om die een of ander aspek van die betrokke kerkvader se teologiese beredenering te ondersteun.

Die term *sitate* is in 'n sekere sin misleidend, omdat dit nie slegs op aanhalinge in die tegniese sin van die woord betrekking het nie. Dit is eerder 'n soort sambreelterm vir verskillende goed. In die eerste plek verwys dit na werklike aanhalinge of sitate uit die Nuwe Testament waar dit duidelik is dat die betrokke kerkvader bedoel om die teks woord vir woord letterlik aan te haal. In die eerste hoofstuk van *Clemens van Alexandrië se Protreptikus* is daar byvoorbeeld 'n duidelike aanhaling uit Tt 3: 3-5: ἡμεν γὰρ, ἡμεν ποτέ καὶ ἡμεῖς ἀνόητοι, ἀπειθεῖς, πλανώμενοι, δουλεύοντες, ἡδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόνῳ διάγοντες, στρυγητοί, μισοῦντες ἀλλήλους. ἦ φησὶν ἡ ἀποστολικὴ γραφή ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, ἀ ἐποιήσαμεν ἡμεῖς ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτοῦ ἔλεος

ἔσωσεν ἡμῶς. Dit is duidelik dat die skrywer bedoel om die teks woordeliks aan te haal. Die manier waarop aangehaal is, het van siteerder tot siteerder verskil. Soms is uit die hoof aangehaal (veral in kort gedeeltes) en soms is die betrokke teks nageslaan en uit 'n manuskrip afgeskryf. Dit is duidelik dat die eerste manier makliker tot foute in die aanhaling aanleiding kan gee as die laaste. Hoewel die aanhalings baie dikwels letterlik is, het dit soms gebeur dat 'n siteerder die bewoording van die aanhaling effens aangepas het om die aanhaling beter by sy argument en sinsbou te laat inpas en die teks beter te laat vloei, wat andermaal beteken dat die bewoording in die aanhaling effens van die teks waaruit dit geneem is, verskil. In die elfde hoofstuk van Clemens se *Protreptikus* kom 'n goeie voorbeeld voor: ὅτι πάντες εἴσονται τὸν Θεὸν ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου, καὶ Ἰλαως, φησὶν ὁ Θεός, ἔσομαι αὐτοῖς καὶ ἀμαρτιῶν αὐτῶν οὐ μὴ μνησθῶ. Hierdie is waarskynlik 'n aanhaling uit Hb 8: 10-12 (wat weer 'n aanhaling uit die Septuaginta-tekste van Jer 31: 33-34 is) wat ter wille van die aanpassing by die sinsbou onderbreek word met die frase φησὶν ὁ Θεός.

Sitate is in die tweede plek egter ook 'n term vir terloopse verwysings na of sinspelinge op die Nuwe Testament. Christelike skrywers het soms in hul geskripte slegs op 'n bepaalde gedeelte in die Nuwe Testament gesinspeel sonder om dit aan te haal. Hierdie soort sitate is baie moeilik opspoorbaar, omdat dit baie dikwels op die siteerder se interpretasie van die betrokke gedeelte gebaseer is. In die eerste hoofstuk van dieselfde werk van Clemens kom 'n voorbeeld voor: Ἡλίας μὲν οὐκ ἔρεῖ, Χριστὸς δὲ ἔναι ἀρνήσεται φωνὴ δὲ ὁμολογήσει ἐν ἐρήμῳ βοῶσα. τίς οὖν ἔστιν Ἰωάννης; Hierdie gedeelte is waarskynlik 'n sinspeling op Jh 1: 20-23, sonder dat die gedeelte aangehaal word.

In die derde plek word die term ook gebruik om na die *lemma* van patristiese kommentare te verwys. Die *lemma* is die deurlopende teks waarop kommentaar gelewer word. Van al die vorme van patristiese sitate het hierdie vorm die meeste waarde vir die tekskritiek, omdat dit waarskynlik deurlopend van 'n manuskrip gekopieer is, en gevolglik feitlik dieselfde waarde as 'n manuskrip het.

'n Interessante verskynsel in patristiese tekste is dat daar soms deur die skrywer na teksvariasie verwys is. Veral in sekere werke van Origenes en Hieronymus, wat beide nou by tekskritiese arbeid betrokke was - Origenes in die voorbereiding van sy *Hexapla* van die Ou Testament en Hieronymus by die produksie van die Vulgata -, word daar soms na variante lesings verwys. Dit is egter uit die kort notas wat hierdie verwysings vergesel duidelik dat daar geen algemene bewussyn van tekskritiese probleme onder die kerkvaders bestaan het nie, en ook dat daar nie juis 'n sistematiese metode, vergelykbaar met huidige metodes, ontwikkel is waarvolgens sulke probleme opgelos is nie.

Naas die probleem hierbo, is daar nog een ander belangrike probleem wat die waarde van patristiese sitate vir die Nuwe-Testamentiese Tekskritiek beïnvloed. Soos die Griekse Nuwe Testament en die vertalings van die Nuwe Testament, is ook die oorspronklike werke van die kervaders almal verlore, sodat die tekste van kerkvaders wat vandag gebruik word, rekonstruksies is uit die manuskripte waarin hulle oorgelewer is. Dit het natuurlik 'n belangrike konsekwensie vir die gebruik van patristiese sitate as bronne vir die rekonstruksie van die teks van die Nuwe Testament, omdat benewens die probleme ten opsigte van die sitate wat hierbo bespreek is, daar ook nog foute in die oorleweringsproses van die betrokke werke kon intree, soos inderdaad ook gebeur het. Daar moet dus seker gemaak word dat die teks van die kerkvader wat gebruik word 'n goeie kritiese uitgawe is, gebaseer op die oorspronklike teks van die kerkvader.

Vir 'n baie lang tyd is Migne se *Patrologia Latina*- en *Patrologia Graeca*-reeks as bron vir die oorweging van hierdie sitate gebruik, hoofsaaklik omdat dit as die standaarduitgawes van die kerkvaders beskou is. Die ontdekking van patristiese manuskripte gedurende die 20ste eeu het egter getoon dat die sitate in Migne se tekste nie betroubaar is nie en hersiening nodig het. Ongelukkig het hierdie hersiening nog nie volledig plaasgevind nie en nieteenstaande die bewese probleme met die Migne-tekste, word dit selfs vandag nog vir baie kollasies gebruik en in tekskritiese appaarte gesit. Die toestand is meer problematies met betrekking tot die Griekse kerkvaders as die Latynse kerkvaders. In Louvain-la-Neuve, België, is begin om die Migne-reeks met 'n kritiese reeks, die *Corpus Christianorum Series Latina (CCSL)* en *Corpus Christianorum Series Graeca (CCSG)*, te vervang. Waar die uitgawes van die Latynse kerkvaders reeds in 'n gevorderde stadium is, is die uitgawes van die Griekse kerkvaders maar in 'n beginstadium. Die tekste van die Latynse kerkvaders wat reeds verskyn het, word vandag oor die algemeen as van 'n hoë kwaliteit beskou. Dit geniet die steun van onder andere die *Vetus Latina Institut* en word vir hulle uitgawes van die oud-Latynse teks gebruik. Ten opsigte van die Griekse kerkvaders is daar egter nog min gedoen.

Die probleem met die Migne-uitgawes bring ook mee dat die bruikbaarheid van die mees moderne ontwikkelinge in die gebruik van die rekenaar vir die ontsluiting van patristiese literatuur vir die Tekskritiek van die Nuwe Testament beperk is. Die feit dat die patristiese tekste van die andersins uiters waardevolle inligting op *CD-Rom* in die *Ibycus*-rekenaarstelsel op die Migne-uitgawes gebaseer is, bring mee dat dit beperkte waarde vir die Tekskritiek van die Nuwe Testament het.

Verskillende kerkvaders is om verskillende redes belangrik. Terwyl dit onmoontlik is om selfs die belangrikste aspekte van elk te bespreek, sal slegs enkele

aanmerkings ten opsigte van die mees merkwaardige siteerders gemaak word.

Andreas, die aartsbiskop van Caesarea in Kappadosië in die 6de of 7de eeu is belangrik vir sy kommentaar op die teks van Openbaring. Dié kommentaar is op 'n baie ou manuskrip van Openbaring gebaseer en hoewel die kommentaar self uit die vroeë Middeleeue dateer, word dit as een van die oudste en mees betroubare getuienisse oor die Openbaringsteks beskou. *Clemens van Alexandrië*, wat 'n groot deel van sy lewe (middel 2de eeu tot ongeveer 215) in Alexandrië deurgebring het, is een van die vroegste siteerders uit die Nuwe Testament. *Cyprianus*, biskop van Kartago laat in die 2de eeu, is na alle waarskynlikheid die eerste om uit 'n Latynse vertaling te siteer. *Efraim, die Siriër* (306-373), wat 'n groot deel van sy lewe in Edessa deurgebring het en baie gedoen het om die Christendom daar uit te brei, is die belangrikste Siriese siteerder uit die Nuwe Testament. *Hieronymus*, wat laat in die 4de eeu geleef het en 'n groot deel van sy lewe in Rome deurgebring het, is veral belangrik vir sy betrokkenheid by die Vulgata. *Johannes Chrysostomos*, die patriarg van Konstantinopel laat in die 4de eeu, is bekend vanweë sy waarskynlike betrokkenheid by die popularisering van die gestandaardiseerde Griekse teks in die 4de eeu. Hy is, sover vasgestel kan word, die eerste wat uit die standaardteks aanhaal. *Marcion* (2de eeu), die geëkskommunikeerde seun van 'n biskop aan die Swartsee, wat later sy eie kerk gestig het, is veral vir die kanongeskiedenis belangrik, omdat hy slegs 'n hersiene weergawe van die Lukasevangelie en tien van die Pauliniese briewe as kanonies erken het. Talle variante lesings in veral die Lukasevangelie word aan sy arbeid aan die teks toegeskryf. *Origenes*, vir 'n tyd lank in die 3de eeu leier van die kategeteskool in Alexandrië, is, buiten vir sy eksegetiese arbeid, veral vir die voorbereiding van die *Hexapla* bekend. Dit was 'n monumentale weergawe van die Ou Testament, waarin hy die Hebreeuse teks en verskillende vertalings in ses kolomme gegee het. *Tatianus*, die Siriese kerkvader uit die 2de eeu, is veral bekend vir sy harmonie van die Evangelies, die *Diatessaron*, wat moontlik die bron van talle variante lesings in die Evangelies was.

Literatuur: Andresen 1984; Boismard 1950; Casey 1950; Ehrman 1986; Fee 1971a; 1971b; Frede 1972; 1981; 1984; 1988; RM Grant 1950; Metzger 1968b; 1968e; 1971/72; 1979; 1980d; Prigent 1972; Suggs 1957/58.